3
Na oprátce

„Revolucionář je člověk oddaný své věci. Nemá žádné osobní zájmy, soukromé záležitosti, emoce, vazby, majetek ani žádné jméno. Vše je v něm podřízeno jediné myšlence, jediné vášni: revoluci.“
— Sergej Něčajev, *Katechismus revolucionáře*, 1869

Čtvrtého května 1887 pozdě večer bylo pět mladíků – všichni zhruba dvacetiletí – vyvedeno z cel v petrohradské Petropavlovské pevnosti, běžně označované za ruskou „Bastilu“, a spoutáno řetězy. Byli naloženi na parník kotvící u nábřeží Něvy a přepraveni zhruba pětadvacet kilometrů do dalšího strašidelného symbolu carské moci, ošklivé a nedobytné Šlisselburské pevnosti, kterou o skoro dvě staletí dřív vybudoval Petr Veliký na jihozápadním pobřeží Ladožského jezera. Pouta jim eskorta odemkla až poté, co byli mladíci znovu vrženi do vlhkých cel.

Následující tři noci se na nádvoří pevnosti činili tesaři se stavbou šibenic. Vězňové ovšem přes tlusté zdi nic neslyšeli a o ničem netušili. Osmého května v půl čtvrté ráno je vězeňská stráž probudila, znovu spoutala a sdělila jim, že podle rozsudků vynesených při zvláštním zasedání státního senátu o tři týdny dříve budou nyní oběšeni. Jejich zločinem byl pokus o atentát na cara. Následně bachaři vypověděli, že pětice mladíků, studentů petrohradské univerzity, osvědčovala při oblékání a přípravě na smrt mimořádný klid.

Zhruba ve čtyři hodiny ráno byli po kamenném schodišti odvedeni na dvoranu pevnosti. Šibenice byly postaveny jen tři, takže dva mladíci museli počkat a před vlastní smrtí sledovat popravu soudruhů. Nejprve o život přišli dvacetiletý Vasilij Geněralov, student druhého ročníku ze středostavovské rodiny donských kozáků, jednadvacetiletý Pachomij Andrejuškin, nadaný student fyziky ze zámožné rodiny v Kubáni, a šestadvacetiletý student práv Vasilij Osipanov, syn vojáka sloužícího v Tomsku. Všichni tři odmítli poslední pomazání, ale políbili kříž. Když jim byly přes hlavu přehozeny černé kukly a chlapci vystoupali k šibenici, zvolali hlasitě a jasně: „Ať žije *Narodnaja volja*.“ Posledními slovy na jejich rtech bylo pojmenování revolučního uskupení, k němuž příslušeli: Svoboda lidu.

Těla se několik minut houpala, zatímco zbylí dva mladíci stáli pod bedněním. Když pak byli vyvedeni pod šibenici, jeden vzteklým máchnutím ruky odstrčil kříž, který mu kněz nabízel; byl to třiadvacetiletý syn bohatého charkovského kupce Pjotr Ševyrjov. Druhý před odchodem na smrt, pouhých

šest týdnů po jednadvacátých narozeninách, kříž políbil. Byl to Alexandr Iljič Uljanov.*[23]

Sašův mladší, nyní sedmnáctiletý bratr Vladimir v den popravy skládal zkoušku z geometrie.** Až do pozdního odpoledne následujícího dne se o popravách nikdo nedozvěděl. Matka do poslední chvíle věřila, že rozsudek smrti bude i v nejhorším případě zmírněn na doživotní žalář.

Vladimir shodně se zbytkem rodiny neměl tušení, že se hloubavý Saša, za jehož hlavní zájem byly považovány přírodní vědy a jenž se zdál předurčen k oslnivé akademické kariéře, takto zásadně a nebezpečně zapletl do radikální politiky. Matce a starší sestře Anně bylo známo, že se seriózně vzdělává v oboru hospodářských a politických dějin, ale netušily o něm, že se angažuje jako aktivista nebo že se s aktivisty přátelí.

Ušlechtile smýšlející Saša byl svými sourozenci takřka zbožňován. Byl zasněného a romantického vzezření, měl jemnou tvář a projevoval sklony k zádumčivosti. Už jako malé dítě byl až nudně slušný, tichý a zdrženlivý. Studoval s takovým zanícením, že bylo těžké ho přimět, aby se odtrhnul od knih a šel se najíst. V posledním ročníku gymnázia proměnil svůj pokoj v laboratoř. Na venkově chtěl sbírat vzorky hmyzu a liboval si v červech. Na vážnosti jeho úsilí být navenek řádným člověkem je až cosi svatouškovského a snobského. Podle všeho vůbec neměl smysl pro humor, natož aby vládl onou ironií, kterou bratr Vladimir naopak oplýval. Když se ho jedna sestra zeptala, jaký je jeho ideál ženské krásy, Saša zcela vážně odpověděl: „Nu, jako matka."

Vladimir Sašu v dětství vzýval, ale postupem let se vztah stal složitějším. Sašu sice nebylo povoleno kritizovat ani náznakem, nicméně Vladimirovi už podle všeho občas nebylo po chuti, jak jeho starší bratr všem dává kázání o spravedlnosti a slušnosti. „Když Voloďa dosáhl onoho zlomového věku, kdy je mladík zvlášť nabroušený a hádavý, byl – zvlášť po otcově smrti – velice drzý a sebevědomý," napsala Anna o mnoho let později. Alexandr mezi svými sourozenci odmítal strpět sebemenší prohřešky, chyby či výkyvy nálady. Jednou oba bratři doma hráli šachy a Marija Alexandrovna Vladimira požádala, aby jí něco přinesl z vedlejší místnosti. Vladimir vzdorovitě opáčil, že to snad může počkat, až dohrají partii. Požádala ho znovu – a tentokrát jí odpověděl vyloženě hrubě. Alexandr zvýšil hlas, což se u něj stávalo vzácně. „Voloďo, buď okamžitě půjdeš a uděláš, co maminka chce, nebo s tebou už nebudu hrát." Vladimir zahanbeně splnil, co se po něm chtělo.

* Na petrohradské univerzitě Alexandra Uljanova mimo jiné krátce učil vynikající chemik Dmitrij Mendělejev, objevitel periodické tabulky. Popravou byl šokován, ale se Sašovými cíli nesympatizoval. „Tyhle proklaté sociální otázky, tohle – jak mám za to – zbytečné nadšení revolucí: kolik velkých talentů hubí?" prohlásil, když se o popravě dozvěděl.

** Samozřejmě na výbornou, tj. za pět.

„Odlišnost povahy obou bratrů se projevovala od dětství," napsala Anna. „Nikdy proto nemohli být skutečnými přáteli, přestože Voloďa k Sašovi pociťoval bezmeznou úctu a obdiv. … Bylo absolutně jasné, že každý má svou povahu a že to jsou naprosto odlišní jedinci."

Saša se k Vladimirovi stavěl chladně. Několik měsíců před Alexandrovou smrtí se ho jednou Anna, taktéž studentka v Petrohradu, zeptala: „Jak máš rád našeho Voloďu?" Odpověděl: „Určitě je velice nadaný, ale moc si nerozumíme a nejsme si zvlášť blízcí. Vlastně si nejsme vůbec blízcí."[24]

Pokus o atentát byl směšně amatérský. Překvapivé bylo, jak blízko měli spiklenci k úspěchu. Do plánu zrajícího několik měsíců bylo zapleteno patnáct lidí – pošetile vysoké číslo, pokud jedním z cílů mělo být utajení –, a jak se posléze ukázalo, mnozí o něm mluvili s dalšími sympatizanty. Přesto se obávaná a domněle vševědoucí politická policie Ochranka o spiknutí dozvěděla až několik dnů před stanoveným datem, navíc jen šťastnou náhodou: spiklenec Vasilij Geněralov byl zatčen pro podezření z něčeho naprosto odlišného a policie u něj objevila výbušniny a několik inkriminujících dopisů.

Peníze opatřil Saša prodejem zlaté medaile, kterou na petrohradské univerzitě vyhrál za pojednání o struktuře sladkovodních kroužkovců. Saša vymyslel a pomohl sestrojit trojici bomb, které měly cara zabít, až bude 1. března – v den šestého výročí zavraždění Alexandra II. – vyjíždět ze Zimního paláce na mši v katedrále Alexandra Něvského. Všechny potřebné informace si Saša zjistil v knihách v univerzitní knihovně, i když se nikdy nedozvíme, zda by bomby skutečně explodovaly. Hlavním problémem bylo zajištění kyseliny dusičné, jež by posloužila jako rozbuška. Nakonec byla opatřena jako kontraband z Polska.*

Alexandr byl zatčen na Něvském prospektu několik hodin předtím, než mělo k útoku na cara dojít. V kapse měl revolver značky Browning; jelikož ale se zbraněmi nebyl zvyklý zacházet, v podstatě netušil, jak z něj vypálit. Okamžitě se přiznal a vzal na sebe veškerou zodpovědnost, i když původní nápad ani většina plánování nevzešla od něho.

Jakmile se Marija Alexandrovna den nato dozvěděla o Sašově zatčení, spěšně odjela do Petrohradu. Doufala, že osobní prosbou zkrátí předpokládané věznění. V koňském povozu překonala zcela sama zhruba dvěstěkilometrovou vzdálenost k nejbližšímu nádraží v Syzrani. Vladimir dostal za úkol najít někoho – takřka

* Jeden z účastníků Sašova spiknutí měl následně sehrát v Leninově životě klíčovou roli. Mladíkem, který opatřil kyselinu dusičnou pro detonaci bomb, byl polský nacionalista Józef Piłsudski, ve dvacátých letech vojenský diktátor Polska. Piłsudski chtěl svou zemi osamostatnit od carského Ruska a po revoluci byl hrdinným vojevůdcem v polsko-sovětské válce roku 1920. Poláci Sověty porazili na hlavu, zostudili je a zasadili Leninovi jednu z nejhorších ran. V osmdesátých letech 19. století byl mladý Piłsudski za podíl na pokusu o atentát na Alexandra III. odsouzen k pěti letům sibiřského vyhnanství. Piłsudského bratr Bronisław, který kyselinu propašoval do země, byl odsouzen k patnácti letům nucených prací.

kohokoli „slušného“ –, kdo by ji na dlouhé a obtížné cestě doprovodil, ale nepodařilo se najít člověka ochotného pomoci rodině mladíka podezřelého z terorismu. Na tuto pohanu Lenin do smrti nezapomněl.[25]

Marija Alexandrovna zoufale rozesílala prosebné dopisy na všechny strany, samotnému carovi i nejrůznějším hodnostářům. Nejprve k návštěvě žaláře neobdržela povolení, ale nakonec vězně navštívit směla. Do věci se vložil sám panovník a k její žádosti připsal: „Považuji za žádoucí dovolit jí syna vidět, aby se mohla sama přesvědčit, co je její drahý synek za člověka, … a aby viděla, jaké syn zastává názory.“

Spatřila ho 30. března. Při plačtivém rozhovoru se zhroutil a prosil ji za odpuštění. „Ale Sašo, drahoušku, proč se uchylovat k terorismu, k vraždě? To je hrozné.“ Na to odpověděl: „Co se dá dělat, matko, když žádné jiné prostředky nejsou na dosah?“

Soudní jednání započalo 15. dubna a trvalo čtyři dny. Obžalováno bylo patnáct mladíků. Saša opět přiznal vinu a přiřkl si zodpovědnost za skutky ostatních obžalovaných. Podle strážného, který ho zaslechl, v jednu chvíli v soudní síni Generalovovi pošeptal: „Jestli je to potřeba, můžeš na mě všechno hodit.“

Před vynesením rozsudku měl povoleno přečíst připravené prohlášení.

„Teror je jediná forma obrany, jediná cesta, po níž se jednotlivci mohou dát, když jejich nespokojenost dospěje do krajnosti,“ řekl. „My [studenti] … jsme pobízeni rozvíjet své intelektuální schopnosti, ale není nám dovoleno využít jich ve prospěch rodné země. Mezi Rusy vždy najdete tucet lidí, kteří jsou svým idejím natolik oddáni a neštěstí jejich vlasti jim leží na srdci tak, že smrt za svou věc nepovažují za oběť. Takovéto lidi nemůže nic vyděsit ani zastrašit.“

Rozsudek byl vynesen 25. dubna 1887. Všichni obžalovaní byli odsouzeni k smrti. Marija Alexandrovna opět obdržela svolení se synem mluvit a naléhala na něj, ať poníženě prosí o milost. Dávní přátelé jejího muže, vysocí hodnostáři ve státní správě, jí řekli, že car je připraven projevit slitování. Saša to odmítl: „Odpusť, matko, ale po všem, co jsem při procesu řekl, to udělat nemohu. Bylo by to nepoctivé.“ Nakonec ho přemluvila a on sepsal žádost o milost – ale už bylo pozdě.

Před vykonáním popravy si car pročetl spis celého případu. K protokolárnímu záznamu Sašova proslovu si na okraj připsal: „Ta přímost … a poctivost je až dojemná!“ Zmírnil tresty u deseti odsouzených, ale u Saši nařídil vykonání popravy. Na okraj poslední stránky příslušné zprávy si Alexandr III. zaznamenal: „Tentokrát nás Bůh zachránil! Ale na jak dlouho?“[26]

Synova smrt byla pro Mariju Alexandrovnu zdrcující ranou. „Když se vrátila z Petrohradu, nezazvonila a nezaklepala, nýbrž tiše vešla zadními dveřmi,“ vzpomínala dcera Marija. „Mladší děti se kolem ní shlukly a visely na ní. Připadalo mi, že jí naprosto zešedivěly vlasy.“

O Sašovi a jeho popravě se v domácnosti Uljanovových několik následujících let mluvilo jen vzácně – „bylo to příliš bolestivé“. Hluboký a okamžitý dopad, který

událost měla na Vladimira, však byl zcela zjevný. Málokdy své city projevoval před cizími lidmi a o jeho reakci podle všeho existuje jen jeden dobový záznam. Původcem vzpomínky je kamarád ze školy, který s ním mluvil o několik dnů později: „Večer byl tak tichý, jako by nás sama příroda chtěla utišit a posilnit. Řekl jsem to Voloďovi. Po chvíli mlčení mi řekl, že … Sašu popravili. Byl jsem ohromený. Voloďa si skleslý a shrbený sedl vedle mě. Pod náporem myšlenek se nedalo nic říct. Dlouho jsme seděli mlčky. Nakonec vstal a beze slova jsme vykročili k městu. Šli jsme zvolna. Viděl jsem Voloďův hluboký žal, ale současně jsem měl pocit, že je odhodlán nedat ho najevo. … Před odchodem jsem mu silně stiskl ruku. Podíval se mi do očí, oplatil mi stisk, rychle se obrátil a šel domů.“[27]

Měšťanský Simbirsk se Uljanovovým začal vyhýbat. Městská honorace, která se zhruba o rok dříve účastnila pohřbu Vladimirova otce, přestala rodinu navštěvovat. Dlouhodobí rodinní známí, kteří hrávali šachy s Iljou a po jeho smrti s Vladimirem, se najednou neobjevovali. To podnítilo onen jedovatý a někdy nekontrolovatelně vzteklý odpor k liberálům a „středostavovským dobrotivcům“, který Vladimir projevoval od té chvíle až do smrti. „Měšťáci… vždycky to budou zrádci a zbabělci,“ prohlašoval od této chvíle s monotónní vytrvalostí. Politika je osobní záležitost – a tohle byla osobní věc. Hoch, který o politice uvažoval jen výjimečně, se takřka přes noc zradikalizoval.* Nakonec Marija Alexandrovna už civění bývalých přátel a řeči neznámých lidí nedokázala dál snášet. Rozhodla se rodinu ze Simbirsku odstěhovat a dům na Moskevské ulici prodat. Nemovitost odkoupil městský policejní velitel, člověk bez poskvrnky, který se však nezdráhal převzít majetek od teroristových napomahačů.[28]

Vladimir se začal nořit do politických publikací, které předtím četl bratr, a otevřel se před ním nový svět. Jednu věc ale na bratrovi stále nedokázal pochopit. Když se skoro o deset let později seznámil se svou budoucí manželkou Naděždou, procházeli se při první schůzce v Petrohradu podél Něvy. Svěřil se jí, jakou kvůli Sašově popravě cítil hořkost a jak prudce nenáviděl režim, který bratra odsoudil k smrti. Pak dodal, že ho nikdy nenapadlo, že by se bratr mohl stát revolucionářem: „Revolucionář se neoddává studiu červů.“

Vladimir teď měl z pohledu úřadů vypálen cejch: kvůli vazbě na bratra byl podezírán z protistátních tendencí. Nastoupil dráhu směřující ke kolizi s carským zřízením.

* Většina hagiografií, jež vycházely v SSSR až do konce sedmdesátých let, obsahuje naprosto smyšlenou historku, která má dokázat, že sedmnáctiletý Uljanov už byl revolucionářem Leninem a uvažoval strategicky. Když se dozvěděl, že byl Saša oběšen, údajně sestře Mariji řekl: „Ne, nevydáme se touto cestou… objevíme jinou.“ Mariji bylo v té době osm let a neměla by ponětí, o čem bratr mluví. Věrohodnější, byť také nespolehlivě doloženou příhodou je svědectví domácí učitelky Leninovy mladší sestry Olgy jménem Vera Kaškadanovová, podle níž Lenin o Sašově jednání prohlásil: „Musí to znamenat, že tak musel jednat; nemohl jednat jinak.“

Ruská říše 1878–1917

BARENTSOVO MOŘE
S
Jenisej
Kurejka
Monastyrskoje
Kostino
Solvyčegodsk
Perm
Narym
S I B I Ř
Krasnojarsk
Novaja Uda
RUSKO
Omsk
Aralské moře
západní hranice Ruské říše do roku 1914
0 500 1000 mil
0 500 1000 1500 km
Gori
Sankt-Petěrburg
Gori
Moskva

4
Policejní stát

„My Rusové jsme otroci, protože nejsme s to se osvobodit a stát se z poddaných občany."
— Alexandr Gercen (1812–1870)

Většina vzdělaných Rusů neboli „inteligentů" (*intělligenty*) by se smýšlením Alexandra Uljanova nejspíš souhlasila, byť neschvalovala jeho jednání. Intelektuálové sice nebyli ochotni házet bomby, ale na sklonku 19. století už zpravidla sympatizovali s mladíkovou nelibostí nad tím, že nemůže mluvit do řízení země a nemá žádný přímý podíl na její budoucnosti. „Už sám termín ‚inteligence' byl synonymem opozice," vyjádřil se jeden odpůrce režimu.

Zhruba 85 procent ruského obyvatelstva tvořili prostí vesničané, mužici, kteří v podstatě stále neměli žádná občanská práva, přestože od zrušení nevolnictví v roce 1861 došlo v jejich právním postavení k jistému pokroku. Obecně vzato neprojevovali o politiku žádný zájem, jenž by přesahoval reptavé smíření s vlastním údělem; režim předpokládal, že se o jejich smýšlení vůbec nemusí zajímat.

Jiný případ představovala nepočetná střední třída a intelektuálové. V šíření jakýchkoli představ o modernizaci Ruska po vzoru západní Evropy samoděržaví spatřovalo přímé ohrožení takřka třistaleté vlády dynastie Romanovců. Koruna vytvořila samostatný státní orgán s úkolem vymýtit všechny formy „podvratné činnosti". Jak prohlásil hrabě Sergej Witte, který ve službách posledního cara tři roky zastával funkci předsedy vlády: „Ruská říše … se stala policejním státem *par excellence*."

Oba poslední carové si mysleli, že monarchii zabezpečí utužením represe a cenzury, vyhnáním i těch nejumírněnějších politických oponentů a (takřka až do konce „starého režimu" platným) zákazem jakéhokoli druhu politické aktivity. Byl to fatální omyl. První Romanovci, například Petr Veliký či Kateřina II., chápali povahu moci a věděli, jak řídit absolutistický stát. Věděl to i Lenin. Poslední dva carové naopak na tomto poli projevili strašlivou nesoudnost, nekompetenci a absenci představivosti. Nemilosrdnost jim nescházela, avšak efektivita a vize do budoucna ano. Na přelomu 19. a 20. století spočívala jejich hlavní naděje v tom, že Rusko vrátí do století sedmnáctého. Nikoho nemůže překvapit, že nevěděli, jak na to. Oba se dopustili řady osudných přehmatů – a jedním z nejhorších bylo to, že umírněné středostavovské liberály, kteří na revoluci neměli žádný reálný zájem, dohnali k extremismu. Zajistili rozmach násilné opozice, kterou při své nekompetenci a oslabenosti

nedokázali rozdrtit. V čele proticarské opozice stáli (jak se dalo předvídat) studenti a režim byl v permanentním generačním konfliktu se vzdělanými mladými lidmi.*

Během posledních pětadvaceti let carského panování pozabíjely revoluční skupinky skoro dvacet tisíc ministrů, gubernátorů, vysokých státních hodnostářů a vysokých důstojníků. Podstatná část umírněného veřejného mínění to nevyčítala „teroristům", nýbrž vládě. „Tyto … [vraždy] nejsou melodramatickými rozmary či romantickými náhodami ruských dějin," napsal někdejší socialista, ale nynější liberál Pjotr Struve, který věřil v nenásilnou změnu. „Tyto mrtvoly vyznačují logický vývoj umírajícího samoděržaví, … které zemi zatvrzele odřízlo a nadále odřezává od všech přístupových cest k právnímu a postupnému politickému vývoji. Za hroznou vláda nepovažuje likvidaci Spjaginů a von Plehvů [tj. dvou zabitých ministrů], nýbrž veřejnou atmosféru nenávisti a pobouření, kterou podněcují nositelé státní moci a která v řadách ruské společnosti plodí jednoho ‚mstitele' za druhým. … [Vláda] si myslela, že je možné mít samoděržaví, jež do všeho vnese policii, samoděržaví, jež promění zákonodárství, státní správu, bádání, církev, školství i rodinu v policejní orgány. … A tato policie nebyla schopna odvrátit ani bombu. … Je to žalostné."[29]

Někteří pronikaví zahraniční pozorovatelé si povšimli, že takřka každodenní zabíjení nevyvolalo mezi obyvatelstvem žádný větší odpor vůči revolucionářům; lidé jen potřásli rameny a nadávali na režim. Poté, co bomba v Petrohradu vyhodila do vzduchu obzvlášť nenáviděného ministra vnitra, si hrabě Alois Lexa von Aehrenthal, rakouský velvyslanec v Rusku a vskutku žádný liberál, zapsal: „Nejnápadnější … je naprosto lhostejný ráz události, jež představovala těžkou ránu principům vládnutí. Sotva lze očekávat soucit s ministrem, který si svým autoritářstvím musel nadělat mnoho nepřátel. Avšak jistá míra lidského soucitu, nebo alespoň obav a úzkosti z bezprostřední budoucnosti by byla přirozená. Nikde po tom není ani stopy, … všude jen lidé naprosto lhostejní nebo natolik cyničtí, až tvrdí, že se žádný jiný výsledek nedal čekat. Lidé říkají, že budou nutné další katastrofy, … aby to u nejvyšší mocenské instance vyvolalo změnu smýšlení."[30]

Porotní soudy s údajnými teroristy byly v Rusku vzácností a po případu Very Zasuličové v roce 1878 se s nimi přestalo docela. Zasuličová, pronikavě inteligentní osmadvacetiletá dcera ze zchudlé šlechtické rodiny a v dané době oddaná anarchistka, se pokusila zabít petrohradského gubernátora, generála Fjodora Trepova. Postřelila ho, když nařídil zmrskat radikálního studenta, který mu odmítl zasalutovat. Ve slavném procesu byla zproštěna obvinění a oslavována jako mučednice.

* Alexandr Kerenskij vzpomínal na počátky studia práv na petrohradské univerzitě po roce 1890 takto: „Samo ruské ovzduší jako by bylo prosyceno prudkou touhou po osvobození. Stali se z nás nepřátelé samoděržaví skoro ihned po nástupu na univerzitu, a docházelo k tomu jakoby přirozeně … mezi studenty nebyly žádné spory o to, zda se proti samoděržaví má, či nemá bojovat … jediný spor byl o to, kdo má skutečně pravdu, zda marxisté, nebo narodnici."

Obratnému advokátovi se podařilo proces proměnit v proces s Trepovem a režimem namísto jedné obviněné radikálky. Zasuličová byla osvobozena jednomyslně.*[31]

Bylo překvapivé, jak velký počet teroristů tvořily ženy – v době, kdy ani pouhá myšlenka ženského volebního práva nebyla v západní Evropě či v USA předmětem zásadní diskuse. Fakt, že tolik mladých žen bylo ochotných zabíjet a umírat za politickou věc, zajistil radikálům v prostředí vysoce patriarchální společnosti jisté sympatie mezi muži. Sofja Perovská – „děsivě odhodlaná", fanatická členka organizace *Narodnaja volja* – byla milenkou Andreje Željabova, který vedl spiknutí proti Alexandru II. Dala znamení vrhačům bomb, číhajícím na cara na petrohradské ulici, kde byl zavražděn. Jeden spoluúčastník spiknutí ji popsal jako „drobnou plavovlásku s bleděmodrýma očima a růžovobílými tvářemi jak porculánová panenka, … krasavici". Třetího dubna 1891 byla při poslední veřejné popravě v Rusku usmrcena před davem čítajícím asi 80 000 lidí. Kat byl opilý a pod šibenicí nebylo propadliště, jen dřevěná stolička, kterou i podroušený popravčí zvládl odkopnout. Vyděšení diváci dosvědčili, že umírala v extrémních bolestech půl hodiny.**

Vera Fignerová, jež jako jedna z prvních Rusek studovala medicínu, vedla revoluční skupinku a ještě před zapojením do úspěšného atentátu naplánovala dva nezdařené pokusy zabít cara Alexandra II. Unikla zatčení, ale nakonec ji – jednatřicetiletou – v roce 1883 policie dostihla na Krymu. Strávila přes dvacet let v žaláři nebo v sibiřském vyhnanství a při procesu konaném roku 1884 pronesla řeč, kterou Alexandr Uljanov podle všeho znal a uměl nazpaměť. „Nenásilné postupy mi byly zapovězeny. Nemáme svobodný tisk, a nebylo proto možné uvažovat o šíření myšlenek pomocí tištěného slova. Pokud by mi jakýkoli společenský orgán ukázal jinou cestu než násilí, rozhodla bych se pro ni."

Později, jako vyhnankyně ve Švýcarsku a stejně zanícená odpůrkyně Lenina a bolševické tyranie, vzpomínala na život teroristky, kdy „kult bomby a pistole, vraždy a šibenice získal kouzelnou přitažlivost".[32]

Vladimir Uljanov byl dědicem dlouhé tradice revolučního proticarského odporu. Po bratrově smrti se důkladně obeznámil s dějinami ruské radikální politiky – počínaje vzpourou děkabristů, aristokratických důstojníků, kteří v prosinci 1825 po smrti Alexandra I. (na hostině „mezi klaretem a šampaňským", jak to vystihl Puškin) vymysleli plán, jak Mikuláši I. zabránit v nástupu na trůn. Většina

* Okamžitě po vynesení rozsudku se Zasuličová ukryla, protože úřady prohlásily, že ji nechají soudit podruhé, tentokrát bez poroty. Prchla z Ruska do Švýcarska a posléze žila mnoho let v Londýně. Individuálních násilností se zřekla a tvrdila, že jsou nesmyslné. Stala se slavnou marxistkou a v našem příběhu se znovu objeví jako blízká přítelkyně Leninovy manželky Nadi, i když samotného Lenina nenáviděla.

** Mezi nejtragičtější případy patří hrozná smrt Mariji Vetrovové. V Petropavlovské pevnosti byla uvězněna za podvracení státu kvůli šíření ilegální literatury. Poté, co ji zde opakovaně znásilnil policejní důstojník a žalářník, se v únoru 1897 polila petrolejem z lampy a zapálila.

se zúčastnila tažení, které o deset let dříve dospělo k Paříži a pomohlo porazit Napoleona, takže znali situaci v západní Evropě. Jejich deklarovaným cílem bylo vybudovat konstituční monarchii a snili o tom, že „zažehnou jiskru, jež se promění v plamen svobody“.* Vzbouřenci na svou stranu přetáhli 3000 vojáků a skoro uspěli, avšak následujícího roku byli rozdrceni. Pět spiklenců bylo popraveno a desítky jich skončily v sibiřském vyhnanství včetně příslušníků nejslavnějších ruských šlechtických rodů typu Trubeckých a Volkonských, které trůnu tradičně zachovávaly věrnost. Carův žalovací dekret proti děkabristům je obviňoval ze „šílené touhy po změně“.

Po zbytek 19. století až do svržení Romanovců měly ruské politické dějiny podobu cyklu skromných reforem a následné reakce, když se trůn cítil ohrožen. Až po okamžik abdikace posledního cara jeden z hlavních článků základních zákonů zcela jednoznačně hlásal: „Jeho Veličenstvo je absolutní monarcha a za své skutky se nemusí zodpovídat nikomu na světě, nýbrž má moc a právo vládnout svým státům a panstvím jakožto křesťanský panovník dle své vůle a dobrotivosti.“ Carové tuto deklaraci brali doslova. Konstantin Pobědonoscev, prokurátor Posvátného synodu a po desítky let jeden z nejvyšších státních hodnostářů v Rusku, řekl Alexandru III. brzy po atentátu na jeho otce v roce 1881: „Rusko bylo silné díky samoděržaví, díky bezmezné vzájemné důvěře a těsnému poutu mezi lidem a carem … Řečnění, které jen a jen podněcuje davové vášně, nám už způsobilo velké utrpení.“[33]

Struktura policejního státu se ustavila po roce 1820 za vlády Mikuláše I. Ten pro boj s podvratnou činností vybudoval celý zvláštní vládní orgán, III. sekci správního oddělení. V zásadě se jednalo o panovníkovu tajnou službu, přičemž zájmy vládce byly považovány za odlišné od zájmů poddaných. O zákony na ochranu majetku nebo života ostatních Rusů se starala samostatná policejní síť. Třetí sekce, jež se poté v osmdesátých letech změnila v Ochranné oddělení neboli Ochranku, měla obrovské pravomoci, které jí dovolovaly zadržovat lidi bez soudu a za sebemenší náznak „politického zločinu“ je odesílat do „administrativního vyhnanství“ na Sibiři a v severských pustinách. Tak velkou moc s tak ohromným dosahem neměl žádný jiný policejní sbor v Evropě. Třetí sekce se stala vzorem pro Čeku, NKVD i KGB v budoucím sovětském Rusku i pro FSB v postsovětské éře. Brutálně zasahovala do životů obyčejných lidí. V nenápadných kancelářích po celém impériu tisíce úředníků otevíraly dopisy zadržené sítí výzvědných agentů a udavačů. Politická policie udílela zvláštní povolení pro široké spektrum neškodných aktivit, od pořádání večírku ve veřejném prostoru přes otevření krámku nebo provozování jakékoli veřejné dopravy až po čtení Darwina.[34]

* Když pak Lenin a jeho soudruzi na přelomu století zakládali vůbec první socialistické noviny, záměrně je s poukazem na děkabristy pojmenovali *Iskra*.

Ruským unikátem také byla nejtužší cenzura v celé Evropě, jež vyžadovala u veškerých tiskovin schválení cenzora ještě před zveřejněním. Za stavu, kdy nepokrytá politická aktivita byla vyloučena a čtení politických materiálů bylo z valné části zakázáno, „se takřka veškerá literatura stala kritikou života v Rusku, tak či onak pojatým sociálním komentářem". Spisovatelé našli způsoby, jak cenzuru obejít, a občas to bylo i snadné; obecně vzato byli dobří spisovatelé v dějinách vždycky chytřejší než cenzoři, a o gigantech ruské imaginativní literatury to platilo dvojnásob. Desítky let před bolševickou revolucí existovala v Rusku vysoce rozvinutá forma samizdatu a distribuce ilegálních tiskovin. V průběhu 19. století se cenzura, policejní dohled a rozsudky uvolňovaly, utužovaly, znovu uvolňovaly a pak znovu utužovaly podle toho, jaké vládlo politické klima a jak smýšlel panovník. V průběhu let však byly uvězněny nebo odeslány na Sibiř tisíce lidí prostě jen za to, že četli „zakázané" knihy. Něco podobného se už v dalších evropských císařstvích, tedy Rakousku-Uhersku a Německu, nedělo.

Po zrušení nevolnictví uskutečnil Alexandr II. několik dalších reforem: v omezeném rozsahu povolil porotní soudy a zavedl dílčí místní samosprávu, takzvaná zemstva, tedy malé lokální rady, řízené venkovskou šlechtou. Umožnil cestování do Ruska a z Ruska, jež bylo do té doby extrémně omezené. Když ale zahynul při atentátu, stáhl se jeho syn do paranoidního absolutismu. Za celé 19. století carská moc neposkytla obyvatelstvu žádné podstatné politické svobody a samoděržaví se nechystalo k sebemenšímu ústupku. Ruská monarchie byla podle všeho zcela neschopná adaptovat se či modernizovat. Tvůrci revolučních hnutí byli carové, jak to v šedesátých letech prorocky vystihl mimořádně inteligentní „terorista" Pjotr Tkačev, z něhož pak Lenin často citoval. „Zaostalost Ruska je jeho velkým štěstím, přinejmenším z revolučního hlediska. Na Západě se uspořádání společnosti opírá o širokou podporu středních vrstev. V Rusku střední třída [skoro neexistuje]. … Co tuto zemi drží pohromadě? Pouze stát, tedy policie a vojsko. Co je potřeba k tomu, aby se tento stát rozbil na kusy? Málo: dvě tři vojenské porážky, … několik venkovských povstání, … bouře v hlavním městě."

Prvním revolučním uskupením, jež se domohlo výraznějšího vlivu, byli narodnici čili „lidovci". Zpočátku sázeli na naprosto mírové prostředky. Byli přesvědčeni, že revoluce vzejde od rolníků. Počínaje šedesátými lety tak skupinky idealistických mladíků a dívek odjížděly na venkov, pokoušely se žít v komunitách, zakládaly centra první pomoci, vzdělávaly negramotné rolníky a rozvíjely hnutí „návratu k lidu", které je vedlo k jakémusi pastorálnímu socialismu. Několik představitelů tohoto typu vystupuje v Čechovových povídkách a divadelních hrách. Většinou pocházeli z privilegovaných vrstev a uvědomovali si své bohatství: „K vědomí obecných pravd jsme mohli dospět jen za cenu odvěkého utrpení lidu. Jsme dlužníky lidu – a tato tíže doléhá na naše svědomí," jak to vyjádřil jeden z nich.

Rolníci se ovšem těmto „stoupencům lidu“ z uskupení typu *Zemlja i volja* (Půda a svoboda), kteří jim chtěli pomáhat, takřka bez výjimky vyhýbali. Nedůvěřovali jim kvůli jejich privilegiím, nedůvěřovali socialismu a dráždilo je rozbíjení zavedených venkovských pořádků. Mnohdy radikály udávali na policii nebo je vyháněli silou – a v několika případech je hrubě napadli nebo přímo zabili. „Socialismus se od mužiků odrážel jak hrách o zeď. Naslouchali našim lidem tak, jako naslouchají popovi: uctivě, ale aniž by to sebeméně ovlivnilo jejich smýšlení nebo počínání.“[35]

Odtud vyplynula taktická volba uchýlit se k násilí a destabilizovat stát. Narodnici nadále věřili, že revoluce závisí na rolnících, a cílené atentáty na carské hodnostáře, gubernátory a policejní i vojenské důstojníky prováděli kvůli tomu, aby se Rusko stalo neovladatelným. Na troskách říše se moci chopí republika agrárních socialistů a promění Rusko. Největším a nejnebezpečnějším z těchto uskupení byla *Narodnaja volja*. Její hlavní teoretik a vůdce, charizmatický Sergej Něčajev, Dostojevskému posloužil za vzor pro postavu nihilisty Verchovenského, ústřední postavy *Běsů*.

Něčajev byl charizmatický předák a svým fanatismem i asketismem inspiroval celou generaci stoupenců. Prožil deset let za mřížemi, dlouhá období dřel na galejích a zemřel uvězněný v Petropavlovské pevnosti.* Jeho zakázaný, ale široce známý *Katechismus revolucionáře* byl učebnicí pro mladé radikály, z nichž se rekrutovalo členstvo teroristických organizací. Život, který se tu nabízí, je neradostný, avšak výzva k sebeobětování a logika násilného boje proti násilí mnoho mladých lidí zlákala. „Revolucionář je člověk oddaný své věci. Nemá žádné osobní zájmy, soukromé záležitosti, emoce, vazby, majetek ani žádné jméno. Vše je v něm podřízeno jediné myšlence, jediné vášni: revoluci. Revolucionář ví, že v hloubi svého bytí, nejenom ve slovech, ale i v činech, rozbil všechna pouta, jež ho vážou ke společenskému pořádku a k civilizovanému světu se všemi jeho zákony, morálkami a zvyky a všemi jeho všeobecně přijímanými konvencemi. Je jejich zarytým nepřítelem, a pokud s nimi žije dál, činí to jen proto, aby je tím rychleji rozbil. Musí být připraven zničit všechny a všechno, co mu stojí v cestě.“

Po atentátu na Alexandra II. se Ochranka postarala o takřka naprostou likvidaci skupiny *Narodnaja volja*. Pod shodným označením se ale formovaly a zase mizely skupinky (především) studentů – jako byla skupina, k níž příslušel Alexandr Uljanov. Na sklonku století se z trosek narodniků zformovali socialisté-revolucionáři neboli eseři; jejich organizace byla komplexnější, ale setrvávali v přesvědčení, že se pokroku revoluce dosáhne individuálními teroristickými skutky.[36]

Počínaje sedmdesátými lety vznikala konkurenční uskupení, inspirovaná importem ze Západu: marxismem. Představy revoluce, která by v polofeudálním Rusku

* Neocitl se tu přímo za revoluční aktivitu. Zorganizoval vraždu stoupence, který neuposlechl jeho rozkazů a otevřeně s ním nesouhlasil.

vzešla z rolnictva, se tyto skupinky vzdaly a naopak byly přesvědčeny, že revoluci povede dělnická třída, proletariát. Problémem, který marxistické teoretiky znepokojoval a způsoboval nekonečné spory s agrárními socialisty, byl fakt, že Rusko v oboru průmyslové výroby hluboce zaostávalo za západní Evropou a v porovnání s Velkou Británií, Německem či Francií mělo jen minimální dělnickou třídu. Vladimir Uljanov se přidal k marxistům: „Zamiloval jsem se do Marxe a Engelse," řekl sestrám. „Doslova zamiloval." Pod přízviskem Lenin se měl stát vůbec nejslavnějším marxistou ze všech a tvůrcem prvního státu opřeného o marxistické zásady. K protějšku svých citů však měl složitý vztah. Přizpůsobil Marxovy myšlenky ruskému kontextu způsobem, jaký by Marxe nikdy nenapadl. Mnoho historiků tvrdí, že příčina, proč se komunismus sovětského typu rozvíjel tak, jak se rozvíjel, tkvěla v tom, že se Lenin pokusil do zaostalého Ruska importovat západní nauku a filozofii. Opak je pravdou. Lenin proměnil soubor evropských idejí ve velmi specifický ruský výtvor. Jeho verze marxismu – se svou nesnášenlivostí, rigiditou a příklonem k násilí a krutosti – byla ukuta z Leninových zkušeností Rusa 19. století. Leninův bolševismus má hluboce ruské kořeny.